

داستان علمی - تخیلی در سنت اسلامی

محمد اورنگزیب احمد

فکر می‌کنید مردان نامرئی، سفر در زمان، ماشین‌های پرنده، و سفر به کرات دیگر حاصل تخیل اروپایی یا غربی‌اند؟ «هزار و یک شب» را، که مجموعه‌ای از قصه‌های عامیانه‌ی جمع‌آوری شده در طول عصر طلایی اسلام از قرن هشتم تا قرن سیزدهم میلادی است، باز کنید: خواهید دید که پر از این داستان‌هاست، و از این بیشتر!

خوانندگان غربی اغلب «ادبیات تصورگرا»ی جهان مسلمان را نادیده می‌گیرند. من این اصطلاح را به معنایی کاملاً فراگیر به کار می‌برم، تا هر داستانی را در بر بگیرد که معانی ضمنی پیشرفت‌های فرهنگی یا علمی، به شکل واقعی یا تخیلی، را به تصور در می‌آورد. برخی از نخستین گرایش‌ها به این ژانر با رؤیای آرمان‌شهرهایی پدید آمد که در طول شکوفایی فرهنگی عصر طلایی به تصور در آمده بود. هنگامی که امپراتوری اسلامی از شبه‌جزیره‌ی عربستان برای تصرف سرزمین‌هایی که از اسپانیا تا هندوستان را شامل می‌شد بسط و گسترش یافت، ادبیات به مسئله‌ی چگونگی وحدت بخشیدن به فرهنگ‌ها و اقوامی چنین گوناگون پرداخت. **مدینه‌ی فاضله** که در قرن نهم میلادی توسط فارابی نوشته شد یکی از نخستین متون بزرگی است که تمدن نوپای اسلامی پدید آورد. این اثر با الهام از **جمهور افلاطون** به رشته‌ی تحریر در آمد، و جامعه‌ای آرمانی را به تصور در می‌آورد که فلاسفه‌ی مسلمان بر آن حکومت می‌کنند، الگویی برای حکومت در جهان اسلام.

علاوه بر فلسفه‌ی سیاسی، مباحثاتی درباره‌ی ارزش عقل هم از مشخصات آثار مسلمانان در این دوره بود. نخستین رمان عربی، **فیلسوف خودآموخته (حی‌ابن یقظان)**، تألیف ابن طفیل، پزشکی مسلمان از اسپانیا در قرن دوازدهم، بود. طرح داستان نوع عربی **رابینسون کروزو** بود، و می‌توان آن را آزمایشی تخیلی دانست در این باره که چگونه یک موجود عاقل ممکن است چیزهایی درباره‌ی جهان بدون تأثیر هیچ عامل بیرونی بیاموزد. داستان کودکی تنها در جزیره‌ای دورافتاده که آهویی او را بزرگ می‌کند، کودکی که به هیچ دین یا فرهنگ انسانی‌ای دسترس ندارد، تا این که با آدم مطرودی روبه‌رو می‌شود. بسیاری از مضامین کتاب (سرشت انسانی، تجربه‌گرایی، معنای زندگی، نقش فرد در جامعه) بازتاب دل‌مشغولی‌های فلاسفه‌ی اواخر عصر روشنگری، از جمله جان لاک و ایمانوئل کانت، است.

همچنین، باید ممنون جهان اسلام باشیم که یکی از نخستین داستان‌های علمی - تخیلی فمینیستی را ساخته و پرداخته است. داستان کوتاه «رؤیای سلطان» (۱۹۰۵) نوشته‌ی رقیه سخاوت حسین، نویسنده و کنشگر بنگالی، در سرزمین افسانه‌ای «لیدی‌لند» روی می‌دهد. به دنبال انقلابی که در آن زنان مهارت و قابلیت علمی‌شان را به کار

می‌برند تا بر مردان چیره شوند، نقش‌های جنسیتی واژگون شده و دنیا به دست زنان اداره می‌شود. (مردان، از روی حماقت، آموزش زنان را به عنوان «کابوس رمانتیک» تعطیل کرده بودند.) حاصل آن جهانی بسیار صلح‌آمیزتر و خوشایندتر است. در جایی از کتاب، سلطانا مردمی را می‌بیند که به او می‌خندند. راهنمای او توضیح می‌دهد:

– زن‌ها می‌گویند که رفتار تو مثل مردها به نظر می‌رسد.

گفتم: مثل مردها؟ منظورشان از این حرف چیست؟

– منظورشان این است که تو خجالتی و ترسو هستی، مثل مردها.

کمی بعد، سلطانا کنجکاوی بیشتری در مورد عدم توازن جنسیتی نشان می‌دهد:

از او پرسیدم: مردها کجا هستند؟

– همان‌جا که باید باشند، در جایی که برای آن‌ها ساخته شده است.

– تو را به خدا، بگو منظورت از «جایی که برای آن‌ها ساخته شده» کجاست.

– آه، اشتباه از من بود، تو آداب و رسوم ما را نمی‌توانی بفهمی، چون قبلاً هرگز این‌جا نبوده‌ای. ما مردهایمان را در داخل خانه‌ها حبس کرده‌ایم.

در اوایل قرن بیستم، ادبیات تصورگرای جهان اسلام به منزله‌ی شکلی از مقاومت در برابر نیروهای استعمار غربی پدیدار شد. برای مثال، محمودو بلو کاگارا، نویسنده‌ی نیجریایی، رمان **گاندوکی** (۱۹۳۴) را نوشت که در آفریقای غربی متفاوتی روی می‌دهد؛ در این داستان، بومیان در مبارزه‌ی بر ضد استعمار بریتانیایی شرکت می‌کنند، اما در جهانی که پر از اجنه و مخلوقات اسرارآمیز دیگری است. در دهه‌های بعد، به تدریج که امپراتوری‌های غربی فرو پاشیدند، اغلب نوعی بدبینی سیاسی به مضمون آرمان‌شهر سیاسی افزوده شد. برای مثال، محمد عزیز الحبابی، نویسنده‌ی مراکشی، در رمان **اکسیر حیات** (۱۹۷۴) به کشف اکسیری می‌پردازد که می‌تواند جاودانگی عطا کند. اما این اکسیر به جای آن که اکسیر امید و شادی برای جامعه به ارمغان آورد، به اختلافات طبقاتی، شورش‌ها، و ازهم‌پاشی بستر اجتماعی دامن می‌زند.

نوع داستانی باز هم سیاه‌تری امروزه در فرهنگ‌های مسلمان ظهور کرده است. احمد سعداوی در **فرانکنشتاین در بغداد** (۲۰۱۳) فرانکنشتاین را در عراق مدرن امروزی، در فضای ناشی از حملات ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ از نو به تصور در می‌آورد. در این بازگویی، این هیولا از وصل کردن تکه‌های بدن کسانی که به سبب خشونت‌های قومی و مذهبی کشته شده‌اند ساخته می‌شود – و سرانجام دست به وحشی‌گری خاص خود می‌زند. در جریان کار، این رمان به کندوکاوی در بی‌معنایی جنگ و مرگ رهگذران بی‌گناه مبدل می‌شود.

در امارات متحده‌ی عربی، نورا النعمان رمان **عجوان** (۲۰۱۲) را برای نوجوانان می‌نویسد. این رمان سفر یک زن جوان بیگانه از یک سیاره‌ی دیگر را که دوزیست است (هم در آب و هم در خشکی می‌تواند زندگی کند) دنبال می‌کند، زن جوانی که پسری را که در رحم داشته است از او دزدیده‌اند و او برای باز پس گرفتن او نبرد می‌کند؛ کتاب

به مجموعه‌ای تلویزیونی تبدیل می‌شود، و به مضامینی از جمله پناه‌جویی و مغزشویی سیاسی می‌پردازد. در عربستان سعودی، ابراهیم عباس و یاسر بهجت در **اچ‌دبلیوجی‌ان (۲۰۱۳)**، اولین رمان علمی - تخیلی خود، به کندوکاو در روابط جنسیتی، جهالت، و تعصب مذهبی می‌پردازند، و تبیینی طبیعت‌گرایانه برای وجود اجنه که در بُعدی موازی می‌زیند ارائه می‌دهند. در ضمن، نویسنده‌ی مصری احمد توفیق در رمان **غم‌انگیز اوتوپیا (۲۰۰۸)** یک مجتمع مسکونی در سال ۲۰۲۳ را تخیل می‌کند، که نخبگان جامعه‌ی مصر پس از فروپاشی اقتصادی و اجتماعی گسترده‌ی این کشور در آن گوشه‌ی عزلت گرفته‌اند. باسما عبدالعزیز، رمان‌نویس مصری، نیز در رمان **صف (۲۰۱۶)**، در مصر پس از «بهار عربی»، جهانی کافکایی را مجسم می‌کند - حوادث کتاب در زمانی می‌گذرد که شهروندان مایوس، در پی یک قیام ناموفق، تلاش می‌کنند تا در زیر حاکمیت یک دیکتاتوری بی‌معنی و شرارت‌بار دوام آورند.

ادبیات تصورگرا غالباً با رومان‌تیسیم اروپایی یکی گرفته می‌شود، و همچون واکنشی به انقلاب صنعتی تعبیر می‌شود. اما اگر این قرن‌ها دست‌یازی مسلمانان و جدّ و جهد آن‌ها در این زمینه چیزی را نشان دهد، این است که تأمل و تعمق درباره‌ی فن‌آوری‌های خیالی، تخیل کردن درباره‌ی نظام‌های اجتماعی آرمان‌گرایانه، و ترسیم مرزهای مبهم میان ذهن، ماشین، و حیوان، ملکِ طلق غربی‌ها نیست.

برگردان: افسانه دادگر

محمد اورنگزب احمد استادیار علوم رایانه‌ای در دانشگاه واشنگتن است. آن‌چه خواندید برگردان این نوشته‌ی اوست:

Muhammad Aurangzeb Ahmad, 'This Is the Muslim Tradition of Sci-Fi and Speculative Fiction,' *Aeon*, 27 June 2017.